

Froukje Pitstra

Ontelbare enkelvouden

Dr. Anne Mankes-Zernike
(1887-1972)

Een biografie

Uitgeverij Meinema,
Zoetermeer

© 2014 Uitgeverij Meinema, Zoetermeer
Alle rechten voorbehouden.
isbn 978 90 211 4377 4 / nur 681

www.uitgeverijmeinema.nl

Ontwerp omslag: Geert de Koning
Illustratie omslag: Jan Mankes, *Interieur bij lamplicht*, 1916.
Particulier bezit.
Vormgeving binnenwerk: Karel Oosting

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door bijdragen
van Het Oosterbaan Fonds, de Vrijzinnige Fondsen (Nicolette
Bruining Fonds) en de Ottema-Kingma Stichting.

OKS
Ottema-Kingma Stichting

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier
dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt.

Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot
bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor-
en zwavelvrij gebleekt.

Inhoud

Het porseleinen konijntje

Proloog • 9

1 Van Wanderburschen en predikanten

Amsterdam (1887-1911) • 11

Het onderwijzersvak als maatschappelijke springplank • 12

Vrijzinnige vorming • 17

Vrouwen als voorbeeld • 20

Universiteit en seminarium • 23

De kansel op • 29

Persoonlijke crisis • 37

2 In Friesland

Bovenknijpe (1911-1915) • 43

De Vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk • 46

'Iets kostbaars, een fonkelende schoonheid' • 49

Kunst, geloof en een briefwisseling • 51

'Er zijn twee vogeltjes' • 59

Tolstoj en de weerloosheid • 72

'Godsdienst en kunst' • 77

Bruiloft en afscheid • 81

In de voetsporen van Vincent van Gogh • 83

3 De jaren met Jan

Den Haag - Eerbeek (1915-1921) • 89

Nieuwe vriendschappen • 90

'... zo'n halfzachte plantenvreter' • 94

Op Scheveningen • 97

Het Dienstweigermanifest • 99

Een andere dreiging • 106

'Plotseling en ten laatste': Eerbeek • 109
Een prachtige nazomer • 112
De komst van Beint • 121
Annes promotie • 124
'Zijn zachte sterven' • 127
Rilke en de troost van de eenzamen • 134
Opnieuw de kansel op • 139

4 Een nieuw begin

Rotterdam Tuindorp Vreewijk (1921-1930) • 144
Aan de Linker Maasoever • 145
Vogels van velerlei pluimage • 149
Succes en wrijving • 151
Mens en Massa • 153
Tegengestelde opvattingen • 160
De voorzitter of de voorgangster? • 165
Willemina van Stockum • 169
Onder kunstenaars en schrijvers • 173
Willem Keuning • 175
248bis • 179
De bundel 'Claghen' en twee gedichten over Jan • 181
Tussen links en rechts • 185
Voor de vrede, tegen de Vlootwet • 189
Henriette Roland Holst • 197
'De zachte krachten' • 200
'Samenwerking onder vrijzinnigen' • 203

5 Crisis, oorlog en bezetting

Rotterdam Tuindorp Vreewijk (1930-1945) • 209
Crisis van het gezag • 210
Banning, de Barchembeweging en Bentveld • 217
Kerk, vrede en een golf van bitterheid • 222
'Domheid van de mensch of zijn wreedheid' • 226
'Dit uitelkaar gaan': de scheiding van Willy • 228
Het vertrek van Beint • 235
De theologe • 238
Mei 1940: het bombardement • 243
'Het verschil tussen een aanvals- en een verdedigingsoorlog' • 247

Weggevoerd en nooit terug gekomen • 255
'Hier allen best' • 259
De razzia van 1944 • 263
De laatste maanden • 266
Bevrijding • 272

6 Afscheid en terugkeer

Rotterdam - Amersfoort - Eerbeek (1945-1972) • 277
Tussen zussen en broers • 278
Het indringende portret van de jongeman • 279
Huwelijk, jubileum en geboorte • 281
'Nederigheid en schuldbewustheid' • 283
De vredesbeweging: een vergeten hoofdstuk • 287
'Nathan de Wijze' • 295
Verzet tegen de vrijzinnige koers naar rechts • 298
Zwingli en het Humanistisch Verbond • 303
Het emeritaatsfonds en de erfenis van Metje Gerritsma • 312
Een Nobelprijs en een reis naar Florence • 316
Opnieuw de poëzie • 319
Herinneringen van een predikante: 'Aan haar mijn eresaluut' • 324
Strijdbaar tot het einde • 329

Vergeten liedjes

Epiloog • 333

Over een biografie & een biografie

Verantwoording • 335
Biografie en wetenschap • 338
Biografie en bronnen • 340
Biografie en methode • 343

Dankwoord • 346

Noten • 347
Selectie van publicaties van A. (Mankes-) Zernike • 460
Literatuur en bronnen • 463

Het porseleinen konijntje

Tel l'a écrit ou dit dans un livre et tel dans un tableau.

*Vincent van Gogh,
brief aan zijn broer Theo van Gogh (Cuesmes 1880)*

Anne trok de deur van het huis stevig achter zich dicht, terwijl haar zoontje voor haar uit het tuinpad afrende. De meters tussen de deur en het tuinhek leken eindeloos, maar ze keek niet om. Ze moest het achterlaten. Het huis, de tuin, waar ze heel even gelukkig was geweest. Maar Jan was hier niet meer. En nu moest zij verder. Ze haastte zich met Beint naar het kleine Eerbeekse station. Daar wachtten Max en Anna al op het perron. Een laatste afscheid van dierbare vrienden. Anne en Beint vertrokken voorgoed. Hen wachtte een toekomst in een nieuwe stad. Rotterdam.¹

Met haar zoontje aan de hand stapte ze de luidruchtige treincoupé in. De verbinding tussen Eerbeek en de buitenwereld bestond uit een lokaal treintje van Arnhem naar Apeldoorn. De wagon was niet meer dan een doorlopende ruimte met banken erin. Bij binnenkomst werd ze overvallen door een gordijn van rook. Ze had zich vergist. Beint voor haar uit duwend, haar reistas met een hand beschermend, snelde ze door de coupé, overgeleverd aan de spottende opmerkingen van de rokende boeren. Een jonge vrouw, ze was pas 34, was een welkome verschijning in een rookwagon, waar maar zelden vrouwen binnenkwamen. Haastig, afwijzend en bijna geshockeerd baande ze zich een weg.

Jan had zich hier op zijn gemak gevoeld. Hoewel hij had gehouden van de stad, was het platteland toch altijd zijn thuis gebleven. Hij voelde zich vertrouwd in de weerbarstigheid van de natuur en haar bevolking. Hoe teleurgesteld was hij geweest toen de arbeiders die hij wilde schilderen hem na dagen hadden herkend als de kunstschilder en hem ineens met 'mijnheer Mankes' aan waren gaan spreken. Was hij niet gewoon een van hen?

Zij niet. Zij was een stadse juffer, een vreemde tussen de boeren en arbeiders. Zeker nu, zonder hem. De eerste weken na zijn dood was het alsof hij elk moment vanuit het atelier de huiskamer in zou komen stappen. In zijn witte schildershemd, een eerste proefje voor een nieuw schilderij in de hand. Maar met de maanden verdween de nagalm van zijn stem, zijn geur, zijn hele wezen langzaam uit het stille huis. Hoeveel avonden had ze daar alleen gezeten? Beint boven in bed. Zij beneden, studierend, plannen makend, brieven schrijvend. Ze wilde weg, maar waar naartoe? Ze moest een baan vinden, haar geld raakte op. Maar er was geen vacante doopsgezinde gemeente die de ooit zo populaire eerste vrouwelijke predikante wilde beroepen. Wilden ze geen predikante met een kind in hun gemeente of speelde er misschien iets anders? Ze kwam er niet goed achter.

De vacature in Rotterdam Tuindorp kwam als een geschenk uit de hemel. Een landelijk dorp, maar dan in een grote stad. De kleine afdeling van de Nederlandse Protestanten Bond zou vanaf de grond moeten worden opgebouwd. Was het echt mogelijk? Er was geen traditie of vermogen om op terug te vallen, ze zou alles zelf moeten doen. De uitdaging sprak haar aan. Een vrijzinnige afdeling die leek op de Vrije Gemeente van haar jeugd. Ze zou haar ideeën, Jans ideeën – over kunst, over liefde en vrede – als weg tot het hogere kunnen voortzetten. Hij was dan wel gestorven, maar de plannen die ze samen hadden gemaakt waren nog springlevend in haar. Ze schrok op uit haar gedachten. Op een houten bank was de kleine Beint, overmand door de indrukken uit de rookcoupé, in tranen uitgebarsten. Om haar gevoelige zoon te troosten opende ze haar tas. Kijk Beint! Ze had het niet mee durven geven aan de verhuizers. Haar witte porseleinen konijntje. Van Jan gekregen als verlovingsgeschenk. Ze keek hoe de jongen het stenen beestje voorzichtig aanraakte. Op wie leek hij toch? Op Jan, zeker, maar toch niet de overgevoeligheid? Had hij die van haar? Het fluitsignaal klonk. De deur van de coupé zwaaide open en een hoogzwangere vrouw plofte naast Anne neer. Langzaam zette de trein zich in beweging.

Van Wanderburschen en predikanten

Amsterdam (1887-1911)

Ze leefden sober, maar eenmaal per jaar dineerde het gezin Zernike in het restaurant van hotel Krasnapolsky in Amsterdam.¹ Er bestond een goede band tussen de familie Krasnapolsky en de Zernikes, een oorspronkelijk Pools-Duitse familie waarvan de eigenlijke naam Czernikow was.² De familie woonde in het dorpje Mehrow, gelegen in Pruisen. Volgens de familieoverlevering veranderde de naam van Czernikow in Zerni(c)ke toen de kinderen naar een Duitse school moesten. ‘Ze waren Pools, toen kwamen ze bij de deling op een Duitse school en vonden ze Czernikow geen naam, ze schraptten de C en de OW en werd het Zernike.’³ Het geslacht Zernike behoorde vermoedelijk tot de Wenden, een volk levend op de grens tussen Polen en Duitsland.⁴ ‘(...) Prof Bolk uit Amsterdam noemde ook al die merkwaardige schedelvorm, een Slavisch hoofd constateerde hij bij mijn zuster Annie’, herinnerde Lize Zernike zich over de vele discussies die werden gevoerd over de herkomst van de familie.⁵

Vader Fritz Zernike had zijn kinderen later het bewijs van hun afkomst laten zien, een foto met daarop hun grootvader bij een grafsteen met de naam Czernikow.⁶ Als jonge mannen waren Wilhelm Adolph Krasnapolsky en grootvader Carl Friedrich August Zernike als *Wanderburschen* (reizende leerjongens) naar Amsterdam getrokken om daar als kleermakers aan de slag te gaan.⁷ In Duitsland werden ambachtsknechten min of meer verplicht om ervaring op te doen door te gaan werken bij meesters in andere steden, de zogenaamde *Wanderschaft*.⁸ Deze knechten bezochten daarbij ook regelmatig Nederland. De Hollandse steden, waar een betere boterham verdiend kon worden dan in Duitsland, werden na die eerste kennismaking niet zelden een geliefde vestigingsplek.⁹

Krasnapolsky wist zich snel aan de armoede en het vak te ontworstelen. Hij werkte even in de Winkel van Sinkel, maar kocht toen met zijn zwager het Nieuwe Poolse Koffiehuis aan de Warmoesstraat. Het etablissement werd zo populair dat hij de kans zag het in de loop der jaren uit te bouwen tot een chique hotel van wereldfaam.¹⁰ Zernike daarentegen opende een kleine kleermakerij, waarin hij en zijn vrouw keihard werkten. Hij sprak nauwelijks Nederlands en zou de taal ook niet machtig worden. Als we de herinneringen van de schrijvende sigarenmaker Justus van Maurik mogen geloven, zal dat geen probleem hebben gevormd in de 'verduitste' Amsterdamse binnenstad. In zijn autobiografie *Toen ik nog jong was* schrijft Van Maurik over het grote aantal 'nieuwe' Amsterdammers, ambachtslieden van Duitse afkomst, die zich in het midden van de 19^e eeuw in de stad vestigden: 'De beste slaggers, de knapste stukadoors, de suikerbakkers, kwamen uit Duitsland (...). De Oude Brugsteeg scheen in die dagen bijna een Duitse kolonie, want de kroeghouder, zoowel als de kleermaker, de slager en de kruidenier, die er woonden, waren van Germaanschen stam.'¹¹

In Amsterdam trouwde Carl Friedrich August Zernike met Elizabeth van Ollefen, de kleindochter van de beroemde Willem Casperzn. van Ollefen, afkomstig uit een geslacht van toneelschrijvers, spelers en muzikanten.¹² Zij was volgens haar kleinkinderen een verstandige vrouw en beheerde de financiën van de kleermakerij met zorgvuldigheid.¹³ De twee oudste zonen werkten na schooltijd al snel mee in de kleermakerij.

Het onderwijzersvak als maatschappelijke springplank

Toen de hoofdmeester van de derde armenschool van Amsterdam op een dag in 1872 het kleermakersgezin bezocht met het verzoek om de 'knappe' oudste zoon, Fritz, persoonlijk op te leiden tot onderwijzer, moet Elizabeth lang met haar man hebben gesproken.¹⁴ De jongen stond op het punt om van school te gaan en kon nu eindelijk volledig aan de slag in de kleermakerij. Nu de hoofdmeester voorstelde om Fritz, dertien jaar oud, tot zijn achttiende jaar als kwekeling aan te stellen op zijn lagere school en ondertussen op te leiden tot onderwijzer, betekende dat een werkkracht minder en dus inkomstenverlies voor het gezin. Pas na zijn eindexamen op de kweekschool van Haarlem, kort na zijn achttiende verjaardag, zou hij geld kunnen gaan verdienen. Het moet bovendien een aderlating voor de kleermaker zijn geweest dat zijn oudste zoon de zo moeizaam opgebouwde kleermakerij niet van hem over ging nemen, gezien zijn tweede zoon Martin bepaald geen hoogvlieger was en de andere

kinderen eigenlijk nog te klein waren om mee te helpen.¹⁵ Maar hij zal ook hebben begrepen dat het aanbod van de hoofdmeester een uitgelezen mogelijkheid was voor de Zernikes om op te klimmen op de maatschappelijke ladder. Onderwijzer was het hoogste wat een jongen uit het milieu van ambachtslieden kon worden. Hij zou in de toekomst een goede boterham gaan verdienen. Dus stemde vader Zernike toe en zette moeder een klein tafeltje voor Fritz neer onder het enige raam in de smalle hal tussen het huis en de kleermakerij, zodat Fritz daar rustig kon 'leren'.

Enkele jaren later deed elders in de hoofdstad zich iets soortgelijks voor. Nu was het echter niet de zoon van een kleermaker, maar de dochter van een bakker die naar de kweekschool vertrok. Anne (Antje) Dieperink schreef zich in voor de lessen van de pas opgerichte Gemeentelijke Kweekschool van Amsterdam.¹⁶ Een keuze die mogelijk werd gemotiveerd door de onderwijswet van 1878.¹⁷ Die had niet alleen de behoefte aan goede onderwijzers en onderwijzeressen vergroot, maar ook de kwalificatie en het curriculum voor mannelijke en vrouwelijke hulponderwijzers gelijkgesteld. Meer dan ooit ontstond nu de mogelijkheid voor vrouwen om een goede opleiding tot onderwijzeres te volgen. Veel vrouwen grepen de wetgeving van 1878 dan ook aan om hun kansen op de arbeidsmarkt te vergroten, daartoe gesterkt door de opkomende vrouwenemancipatiebeweging.¹⁸

Op de kweekschool werd Antjes talent herkend. Ze werd meteen in het derde studiejaar geplaatst. Ook haar wiskundeknobbel kwam bovendrijven. In de avonden studeerde ze voor de A-akte wiskunde, al bleef het een substituut voor de universitaire wiskundestudie waarvoor ze zich, door het niet hebben van een gymnasiumopleiding, niet kon inschrijven.¹⁹ Twee jaar nadat ze aan de kweekschool was begonnen, deed ze eindexamen.²⁰ Ze slaagde en het getuigschrift dat ze meekreeg, was vol lof: Antje had een hoogst loffelijk karakter, haar vorderingen waren uitstekend, ze had een prachtige bekwaamheid en alles was hoogst voldoende.²¹

Antjes familie was afkomstig uit Noord-Holland. De bakker was afkomstig uit een predikantengeslacht. Volgens de familieoverlevering werden de zonen van Dieperink om en om bakker en predikant. De oudste werd predikant, de tweede werd bakker.²² In de *Boekzaal der geleerde wereld* valt te lezen dat Antjes overgrootvader ds. Abraham Dieperink op 3 mei 1818 werd beroepen in de Nederlandse Hervormde Kerk te Midwoud.²³ In 1828 bevestigde hij zijn eigen zoon ds. Teunis Hermanus Marinus, die in Leiden had gestudeerd, tot predikant in de Hervormde gemeente van Ransdorp en Schellingwoude.²⁴ Theunis' eerste zoon werd predikant en zijn tweede, de vader van Antje Dieperink, werd bakker. De bakker trouwde de dochter van de wethouder, Neeltje Bertoen (1833-1890) en vertrok naar de Amsterdamse Eilanden, waar ze samen een bakkerij runden. Daar werd de lijn van predikanten

onderbroken. Zoon Herman Dieperink ging medicijnen studeren en dochters Antje en Aaltje gingen naar de kweekschool. Maar lang zou het niet duren voor de lijn van dominees in de familie weer zou worden voortgezet.

Vanaf het moment dat de hoofdmeester aan Fritz het aanbod deed om hem persoonlijk op te leiden tot onderwijzer werkte de jongen keihard aan zijn toekomst.²⁵ Hoe ambitieus hij was, blijkt wel uit een bewaard gebleven sollicitatiebrief uit 1874.²⁶ De toen nog maar 15-jarige kwekeling wilde zo snel mogelijk weg van de armenschool en probeerde een positie op een jongensschool in een hogere klasse te bemachtigen. Hij had een grote aanleg voor wiskunde, zo bleek, en haalde dan ook tegelijk met zijn onderwijzersdiploma de akte wiskunde A. Daarna leerde hij door voor de akte van hoofdonderwijzer, de akte wiskunde B en de akte Frans A. In zijn vrije tijd gaf hij wiskundebijles aan kwekelingen die zich wilden voorbereiden op een wiskundeakte. Eén van die wiskundeleerlingen was zijn toekomstige vrouw Antje Dieperink.

Uit frustratie over het niet kunnen volgen van een studie wiskunde aan de universiteit stortte hoofdaktekwekeling Antje zich op de diploma's die ze wel kon halen. Ze hield zo van de exacte vakken dat ze er extra lessen voor wilde gaan volgen.²⁷ Ze zocht een bijlesleraar. Haar vriendin Dora kende Fritz Zernike, die ze omschreef als misschien wel de beste wiskundeleraar van Amsterdam. Ze meldden zich samen aan. Het klikte enorm tussen Antje en Fritz. Al snel ontving ze zijn (liefdes)brieven, waarin hij zijn gevoelens voor haar kenbaar maakte en een steeds moeilijkere wiskundeopgave insloot.²⁸ De onderwijzeres loste ze probleemloos op, maar tot een examen voor de akte kwam het niet meer. Na een verloving van twee jaar trouwde het stel in augustus 1886, waarbij Antje zoals in die tijd gebruikelijk was, stopte met de uitoefening van haar beroep.²⁹

Fritz Zernike en Antje Dieperink trouwden op 5 augustus 1886 en vonden woonruimte op het Prinseneiland in Amsterdam.³⁰ Hoe ze aan die woning zijn gekomen is onduidelijk, al ligt hulp van Antjes ouders, die er dichtbij woonden, voor de hand.³¹ Het Prinseneiland was onderdeel van de drie westelijke eilanden van Amsterdam. Ze vormden een uniek en min of meer besloten stadsdeel waar naast woonhuizen vooral veel scheepswerven en aan de scheepvaart gerelateerde bedrijfjes en pakhuizen gevonden konden worden.³² In de jaren tachtig van de negentiende eeuw trok er een nieuwe, niet aan de handel gerelateerde groep mensen naar de woningen en pakhuizen. Kunstenaars, waaronder de schilder Breitner, werkten er graag en vlak bij het woonhuis van de Zernikes kocht de eerste Apostolische kerk van Amsterdam in het begin van de jaren 1890 een pand aan dat dienst ging doen als kerk.

Op 30 april 1887 werd, in de namiddag om zes uur, op het Prinseneiland het

eerste kind van Fritz en Antje Zernike geboren. Vader Fritz deed twee dagen later aangifte van een dochter, die ze Anne noemden.³³ Carl Friedrich August Zernike jr. was op dat moment 28 jaar oud en, zo vermeldt de akte, van beroep 'hoofd eener school'. Het was de lagere school der 1e klasse (kosteloos) in de Eerste Nassastraat, op nog geen kilometer afstand van de woning van de Zernikes.³⁴ Bij moeder Antje Dieperink werd geen beroep meer aangegeven. Ruim een jaar later werd broertje Frits geboren. Het gezin zocht daarop een grotere woning.

Een periode van economische groei en expansie zorgde voor nieuwe vormen van industrie en handel in Amsterdam. Deze bedrijvigheid leidde tot een bevolkingsexplosie waar de stad niet op berekend was. Ze raakte overvol. Arbeiders woonden er in krotten en kelderwoningen, in deels verpauperde buurten als de Jordaan en op de Oostelijke Eilanden.³⁵ Aan het einde van de negentiende eeuw werd het duidelijk dat 'de steden in hun vuil zouden verdrinken' als er niet snel maatregelen zouden worden getroffen om de verpaupering tegen te gaan.³⁶ Gestaaft verrezen in Amsterdam buiten de Singelgracht nieuwe uitbreidingswijken (de zogenoemde revolutiebouw) zoals de Pijp, de Dapperbuurt, de Kinkerbuurt en de Staatsliedenbuurt. De nieuwe wijken werden voornamelijk bewoond door de lagere middenklassers. Gezinnen zoals dat van Fritz en Antje Zernike. Zij verhuisden naar de Jacob van Campenstraat in de nieuw opgetrokken wijk IJ, in de volksmond al snel De Pijp genoemd.

Op een honderdtien jaar oude opname van de Jacob van Campenstraat wordt de periode waarin de hoofdstad zich bevond in een oogopslag duidelijk.³⁷ De in zwart-wit vastgelegde straat is versierd met vlaggetjes en slingers en er is een tekst zichtbaar: *1880 Hulde aan H.M. De Koningin 1898*. De fotograaf, Jacob Olie, heeft de nieuwe straat willen vastleggen op deze memorabele dag aan het einde van de 19^e eeuw. Begin september 1898, een week na haar achttiende verjaardag, werd Wilhelmina feestelijk ingehuldigd als koningin in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Die inhuldiging was vooral een feest om de betekenis van Nederland als natie zichtbaar te maken, het burgerlijk zelfvertrouwen te onderstrepen en 'het idee van eenheid van natie en dynastie te doen triomferen over geloofsverdeeldheid en partijstrijd'.³⁸ De inhuldiging van Wilhelmina werd dan ook groots gevierd, met talrijke uitingen van nationalisme in de straten van Amsterdam.³⁹

De door fotopionier Olie gemaakte foto van de straat waarin het gezin Zernike woonde, verbeeldt niet alleen de festiviteiten. Het is met name de zich voltrekkende verandering die erin zichtbaar wordt. De kijker ziet niet alleen vlaggen en versiering. Op het trottoir rechts lopen drie keurige dames, met daar weer achter twee heren met hoge hoed. Een haastige meid steekt ondertussen gediensstig de straat over, maar aan de linkerkant van de foto kijkt een arbeider bewust de camera in. De verschuiving

tussen rangen en standen en de aankondiging van de nieuwe tijd, ze zijn aanwezig in de foto. Het rijtuig in de verte is een voorbode van de modernisering, terwijl de ouderwetse handkar de weg blokkeert. Olie legde vast hoe Amsterdam veranderde in de laatste jaren van de negentiende eeuw. Posities waren aan het verschuiven en de snel groeiende stad werd het middelpunt van vernieuwende bewegingen. Het werd mogelijk om te klimmen op de maatschappelijke ladder.

Daar, in die Jacob van Campenstraat, werden op nr. 27 tussen 1890 en 1898 dochters Lize, Elisabeth en Nelly en zoon Jan (vroeg overleden) geboren.⁴⁰ In 1901 zou Johannes er nog bij komen. Fritz maakte ondertussen glansrijk carrière, terwijl Antje, geholpen door een inwonende hulp, de huishouding bestierde. In 1898 werd Fritz benoemd tot het hoofd van de Spieghelschool aan de Marnixstraat, een openbare lagere school der 4e klasse voor jongens, waarvoor 75 gulden per jaar moest worden betaald.⁴¹ Hij klom snel op de maatschappelijke ladder en werd een veelgevraagd spreker. Hij maakte naam als pedagoog en redacteur van verschillende onderwijsbladen en *De Haagsche Post*. Ondertussen schreef hij reken- en taalmethodes voor het lager onderwijs. 'Dankzij het succes van "de rekenboekjes van Zernike" hebben mijn ouders onze studies kunnen betalen', vertelde zoon Johannes (Hans) later.⁴²

Antje hield zich, naast de opvoeding van de kinderen en het huishouden, in haar vrije tijd graag bezig met het oplossen van ingewikkelde wiskundeopgaven en het bestuderen van moderne technische apparaten, die ze eigenhandig uit elkaar haalde en weer in elkaar zette. Beide ouders konden maar moeilijk loskomen van hun rol als onderwijzer.⁴³ Een autobiografische bijdrage van zus Elisabeth Zernike aan *Onze mei*, een bundel met jeugdherinneringen van bekende Nederlandse schrijfsters (1927), illustreert hoe vader Zernike ook tijdens de avondmaaltijd bleef onderwijzen:

Hij [Fritz Zernike, FP] was zoo tot in hart en nieren 'onderwijzer' dat hij het ook in de huiskamer bleef. Onder de maaltijden vooral kon er geleerd worden en daarin werd iedereen betrokken, ook moeder. De oudsten waren er vol pit en ijver bij, de leergierigheid straalde uit hun oogen. Aan de kleintjes werd dikwijls eerst gevraagd: 'In welke klas zit jij ook al weer? O dan weet ik ook een heel mooi sommetje voor jou.' Kwam er iets ter sprake dat vader niet wist, dan stond hij onmiddellijk op en liep naar zijn studeerkamer om het in woordenboek of encyclopedie na te slaan. Niemand verwonderde zich daarover en moeder zei niet: 'Man, je aardappelen worden koud.' Wij kinderen mochten nooit onder het eten van tafel opstaan maar vader was boven de wet.⁴⁴

Vrijzinnige vorming

Fritz publiceerde in die jaren veel artikelen in het samen met Jan Ligthart en Eli Heimans opgezette pedagogische tijdschrift *Oud en Nieuw*.⁴⁵ Ook Antje schreef soms mee, al beperkten haar onderwerpen zich veelal tot lesmethodes voor handwerken.

Fritz focuste zich in eerste instantie op artikelen over de gebruikte leermethodes in het lager onderwijs. Later kwam daar ook de relatie tussen pedagogiek en de zedenkunde bij, waarin hij veel aandacht had voor de menselijke ziel en de psychologie.⁴⁶ Hij achtte de zedenkunde, de ethiek, van grote waarde voor de ontwikkeling van het pedagogische veld. Het was volgens hem de wetenschap 'waarop de paedagogiek steunen moet', want 'sinds de oude dogma's, de steunsels en de gidsen op zijn levensweg, zijn weggevallen kan het gebeuren dat de mens niet zonder eenige belemmering om zich heen ziet, en omgewaaid door den wind van allerlei leering, zich afvraagt waaraan hij zich nu zal hebben te houden'.⁴⁷

Hij was orthodox opgevoed, maar later, onder invloed van zijn vrouw die lid was van de Vrije Gemeente, 'modern' geworden.⁴⁸ Hij realiseerde zich goed dat waar ethische opvattingen eerder nog gebaseerd konden worden op Bijbel en Kerk, er nu andere, persoonlijke, wegen moesten worden gevonden om het handelen van de mens te onderbouwen en van richting te voorzien.

Men erkent nu dat 'Godsdienst' slechts de gemeenschappelijke naam is van de pogingen, die de menschheid van overouden tijd af heeft aangewend, om het wezen van den mensch en van de wereld en van beider verhoudingen tot elkander uit te drukken. Wil men liever 'wijsbegeerte' zeggen dan 'godsdienst', dan is dat nauwelijks meer dan eene quaestie van smaak.

Fritz schreef deze woorden in zijn eigen pedagogische tijdschrift *Oud en Nieuw*.⁴⁹ Een vrije en vrijzinnig-godsdienstige opvoeding kon volgens hem bijdragen aan het vormen van de mens, maar zijn uiteindelijke keuzes en de verantwoordelijkheid daarvoor kwamen ook, of vooral, uit hem zelf.⁵⁰ In de moderne theoloog en ethicus Izaak Jan le Cosquino de Bussy, doopsgezind predikant en hoogleraar godsdienstfilosofie en ethiek aan de Gemeentelijke Universiteit en het Doopsgezind Seminarium, vond Fritz een verwante geest.⁵¹ Het werk van deze De Bussy, die later de docent en de beoogde promotor van Anne zou worden, was volgens hem niet geschreven als een dogmatische ethiek, voorschrijvend hoe de mens, in dit geval de pedagoog, zou moeten handelen, maar als een gids die op de moeilijkheden in de wetenschap van de zedenkunde en het persoonlijke element in de zedenleer wees.⁵²

De Bussy werd een graag geziene gast in Fritz' studeerkamer aan de Jacob van Campenstraat en de professor raakte onder de indruk van de godsdienstige belangstelling van dochter Anne.⁵³ Ze had een bovenmatige interesse in godsdienst, maatschappij en kerk. Zus Lize herinnerde zich een halve eeuw later nog hoe fel er werd gediscussieerd door vader en Anne. Anne, 'in vuur en vlam' voor het opkomend socialisme, had een duidelijke eigen visie op de samenleving ontwikkeld en de liberale Fritz was het daar beslist niet mee eens: 'Als het zo doorgaat als jij het je voorstelt, dan zie ik daarin het eind van onze geordende samenleving', riep hij haar eens toe. Hij had niet veel vertrouwen in de opvattingen van zijn oudste, maar liet haar wel volkomen begaan.⁵⁴ 'Dat zul je zelf wel het beste weten', werd een gevleugelde uitspraak in huize Zernike.

De Bussy zag kennelijk veel in het intelligente meisje. Toen Anne, nog op de meisjes-HBS, meedeed aan een 'theologische opstellenwedstrijd' was hij zo overtuigd van haar kwaliteiten dat hij zijn collega in Groningen, waar de prijsvraag was uitgeschreven, vroeg om direct een telegram naar het huis in de Jacob Van Campenstraat te sturen wanneer de uitslag bekend was. Toen bleek dat niet Anne, maar broer Frits met een natuurkundig opstel een 'Groningse prijs' had gewonnen, was hij allesbehalve content. Fritz weet het verliezen van zijn dochter aan haar gebrek aan fantasie, maar de Amsterdamse hoogleraar was het daar niet mee eens en bleef geloven in de capaciteiten van zijn toekomstige studente.⁵⁵ Voor Anne Zernike werd De Bussy niet alleen een leermeester, maar ook een vertrouwenspersoon. Later schreef ze daarover in haar autobiografie:

Ik kan met woorden geen recht doen aan de grote betekenis die professor De Bussy voor mij heeft gehad! Zijn colleges vermochten voor een deel het evenwicht in mijn gevoelsleven te herstellen, dat door anderen bijwijlen was verstoord (...) met alle moeilijkheden die jonge mensen, waarlijk niet pas sinds de eerste wereldoorlog, bestormen, kwam ik bij hem.⁵⁶

De neerslag van het gedachtegoed dat de Zernikes en De Bussy deelden, zien we niet alleen terug in de artikelen die Fritz Zernike publiceerde, maar ook in de wijze waarop het echtpaar Zernike de zes kinderen opvoedde. De schoolresultaten van de kinderen, de 'opvoeding des verstands', werden op de voet gevolgd, maar ze kregen ook alle vrijheid zichzelf te ontwikkelen. 'Veel kinderen waren altijd verwonderd wat wij allemaal mochten. Als kind maakte ik lange stadswandelingen, helemaal alleen (...) toen ik 6, 7, 8 jaar oud was, nog voor ik een fiets had, kende ik alle stegen en straten', vertelde Hans, geboren in 1901.⁵⁷ Elisabeth herinnerde zich hoe ze vroeger op het dak van het

huis speelden. 'Als de verjaardagsvisite dan verontrust vroeg waar de kinderen waren, zei moeder met een onbewogen gezicht "O, die zijn op het dak".'⁵⁸ Achterneef Gerardus 't Hooft, fysicus en Nobelprijswinnaar in 2001, herinnert zich hoe zijn grootmoeder, Annes zus Lize Zernike, regelmatig vertelde over de vrijheid die er heerste in het gezin. Ook uit de beschrijving van Elisabeth Zernike en uit de herinneringen van neef Nico van Kampen blijkt hoe vrij de kinderen werden gelaten:

My grandmother, Zernike's sister, used to tell us anecdotes about her brother when they were young. One day, for instance, he had purchased a telescope at a local market. That night, the police came at their door to warn her parents that there were 'zinc thieves on their roof'; it was Frits however, trying out his new telescope and studying the heavens.⁵⁹

Er werd piano gespeeld en gezongen door moeder, er werden gedichten voorgedragen door vader en de kinderen voerden regelmatig toneelstukjes op. 'Ze lieten de kinderen vrij, maar gaven alleen het voorbeeld van een goed mens.'⁶⁰

Toch waren het niet alleen een degelijke schoolopleiding en de nodige vrijheid die moesten bijdragen aan die persoonlijke, individuele vorming van de kinderen. Een vrijzinnige godsdienstige opleiding zou tot stand brengen dat elk kind in de toekomst vrijelijk in staat was 'zijne levensbeschouwing uit te drukken in die voorstellingen en vormen, die 't meest voldoen aan zijn aanleg en behoefte'.⁶¹ Want, zo schreef Fritz Zernike, ook hier aansluitend bij de ideeën van De Bussy, later in het *Theologisch Tijdschrift*:

Komt men echter tot het binnenste heiligdom, de opvoeding van den wil, de vorming van den zedelijken smaak, (en) het aankweken van eener godsdienstige levensbeschouwing, dan staat men met beide voeten op het terrein van de persoonlijke overtuiging, waar men geen regels opstelt en geen wetten uitvaardigt, waar men alleen getuigenis aflegt van eigen innerlijke ervaring, bescheiden afwachtende, of andere geweten mede getuigen zal in den zelfde geest.⁶²

De kinderen Zernike gingen al jong naar het zondagsschooltje van de Nederlandse Protestanten Bond en ze werden als ze naar de HBS gingen ook ingeschreven voor het godsdienstonderwijs van de Vrije Gemeente. Van die gemeente was niet Fritz, maar waren zijn vrouw Antje en dier ouders lid. Ze waren dat geworden toen de gebroeders Hugenholtz in 1877 uit de Nederlandse Hervormde Kerk stapten.⁶³

De Vrije Gemeente, een modern-theologische geloofsgemeenschap, in 1877 in Amsterdam gesticht toen de broers Philip Reinhard Hugenholtz (1821-1889) en Petrus Hermannus Hugenholtz jr. (1834-1911) uit de Nederlandse Hervormde Kerk traden, legde grote nadruk op de vrijheid van de geloofsbeleving en wenste zich niet aan kerkelijke dogma's te binden, die de andere modern-theologische kerken nog handhaafden.⁶⁴ Voorganger Hugenholtz jr. verklaarde dat de Vrije Gemeente aan geen van haar leden vraagt wat hij van God gelooft, of hij aan God gelooft en of hij zich al dan niet een toekomstig leven voorstelt. 'Alleen een godsdienstig-zedelijk leven wenscht zij aan te kweeken, 't aan ieder overlatende zijne levenschouwing uit te drukken in die voorstellingen en vormen, die 't meest voldoen aan zijn aanleg en behoefte.'⁶⁵

Die vrijheid werd onder meer geïllustreerd door de muren van het voorportaal van het verenigingsgebouw aan de Weteringschans (het huidige Paradiso) niet alleen te tooien met de namen van Jezus, Mozes en Luther, maar ook met die van Boeddha, Socrates en Lessing.⁶⁶ Want, zo stelde Hugenholtz jr.: 'De consequent-moderne heeft niet één Bijbel, maar tal van bijbels, den bijbel der menschheid, de Godsstem klinkt hem uit alle eeuwen tegemoet en zoo moeten de getuigenissen van vromen en wijzen uit allerlei eeuwen tot dit doel verzameld worden.'⁶⁷

Vrouwen als voorbeeld

Toen Anne Zernike in 1900 het onderwijs aan de godsdienstschool begon te volgen was Jacoba Mossel daar aangesteld als onderwijzeres voor de laagste klassen.⁶⁸ Anne was erg onder de indruk van deze onderwijzeres, die zich in die jaren ontpopte als een publieke pleitbezorgster voor de openstelling van het predikantsambt voor vrouwen. Volgens zus Elisabeth ging Anne zelfs theologie studeren omdat ze dweept met Jacoba Mossel.⁶⁹

Mossel was de eerste gediplomeerde godsdienstonderwijzeres van Nederland.⁷⁰ In 1892 riep Hugenholtz – die zichzelf graag een feminist noemde – haar hulp in bij het onderwijzen van de leerlingen van de godsdienstschool. Toen Hugenholtz enige tijd later besloot niet langer alleen predikanten of kandidaat-predikanten op de kansel toe te laten ging Mossel regelmatig voor bij de Vrije Gemeente aan de Weteringschans.⁷¹ In haar religieuze toespraken, die zij ook hield voor afdelingen van de NPB en de doopsgezinde broederschap in heel het land, 'combineerde zij Israëls met de bijbel, Lorenzo di Credi met Vondel, Rembrandt met Longfellow. En altijd zat daarbij de bedoeling om als het ware onopzettelijk, het een of het andere brandende vraagstuk op ethisch gebied te belichten.'⁷² Mossel vertelde over de Bijbel,

maar 'niet als een onfeilbaar orakelboek, maar als een verzameling van menselijke geschriften die in den vorm van legenden en wonderverhalen, van profetieën en gedichten, van spreuken en gelijkenissen, een schat van levenswijsheid bevatten'.⁷³

Jacobica Mossel deelde haar overtuigingen over het vegetarisme, de geheelonthouding en het antimilitarisme met de jongeren en doceerde hen poëzie en muziek, want uiteindelijk ging het om het totaal: 'De verhouding van den godsdienst tot natuur, kunst, tot wetenschap en huisgezin, tot maatschappij en toekomst.'⁷⁴ Haar ideeën zouden Anne Zernike voor de rest van haar leven beïnvloeden. In haar autobiografie herinnert Anne zich de blijdschap die ze voelde in die periode. 'Ik had predikant willen worden om die blijdschap te verdiepen en te verstevigen en er zo mogelijk ook anderen iets van te brengen.'⁷⁵ Annes latere publicaties over universele religie en de relatie tussen mens, kunst en religie dragen overduidelijk de sporen van de ideeën van Jacoba Mossel en de Vrije Gemeente.⁷⁶ Ook vinden we Annes naam vanaf die periode terug op de ledenlijsten van onder meer de vegetariërsbond, steunbetuigers van het antimilitarisme en de geheelonthouders.

Ook op de meisjes-HBS aan de Keizersgracht, waar Anne regulier onderwijs volgde, werd ze beïnvloed door een bekende voorvechtster van de toename van arbeidsmogelijkheden voor vrouwen. J. Aleida Nijland, de eerste vrouw die in Nederland promoveerde in de letteren, was er docente Nederlands.⁷⁷ De laatste stelling van haar proefschrift uit 1896 luidde: 'Het is billijk, dat der vrouw elke werkkring geopend worde, voor welke zij geschikt blijkt te zijn.' Die stelling paste bij haar inspanningen voor de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898, waar zij zich toelegde op het thema 'De vrouw en haar studie'.⁷⁸ Nijland stelde zich tot doel de meisjes die ze les gaf op de meisjes-HBS voor te bereiden op een studie en een zelfstandig beroep.⁷⁹ Koek en ei was het zeker niet altijd tussen Anne en haar docente, tegen wie ze nog weleens in opstand kwam. Toch verdiepte Anne dankzij Nijland, die klassieke Nederlandse poëzie doceerde en daarover ook verschillende boeken schreef, haar kennis van literatuur en poëzie. Het was Nijland eraan gelegen haar leerlingen gevoelig te maken voor de dichtkunst en dan vooral voor het werk van Joost van den Vondel en Guido Gezelle.⁸⁰ Anne kende veel van die klassiekers al van thuis. Haar vader citeerde met enige regelmaat een vers, waarbij hij de kinderen vroeg te raden van wie het was.⁸¹ De werken van Vondel, Potgieter, Bilderdijk, Beets, Tollens en Multatuli bleven zo niet onbekend bij de kinderen Zernike. Ook Guido Gezelle, over wiens werk Fritz her en der in het land lezingen gaf, kwam veelvuldig aan bod.⁸²

Anne zelf was vooral geïnteresseerd in kunst geïnspireerd door De Tachtigers, specifiek die van de dichters Pieter Cornelis Boutens en Hélène Swarth en de kunste-